

Vitenskapelig praksis, opplysningsstrategier og sykdomsforståelse i Christen Smiths samtid

Michael 2021; 18: 466–81.

Christen Smith (1785–1816) hadde utdanning i medisin fra Københavns universitet, men praktiserte knapt som lege. At han ble tildelt et professorat i botanikk og statsøkonomi i 1814, kan fortone seg fremmedartet. I tiårene rundt 1800 hørte akademisk praksis innenfor ulike disipliner like fullt til det vanlige. Vitenskapelig arbeid ble i mye større grad enn i dag forstått instrumentelt, som veier til å forvalte statens ressurser innenfor kameralistiske forståelsesmåter. Slik sett dreide klassifisering av planter seg ikke bare om taksonomi, men også om bruk til medisinske formål og om økonomisk utbytte. I artikkelen diskuteres tidlig vitenskapelig praksis som i dag kan oppfattes som eklektisk, ideologiske føringer for statsforvaltning innenfor det seine eneveldet, og sykdomsforståelser i Christen Smiths samtid.

18. februar 1816 sto Christen Smith (1785–1816) på kaia i Sheerness ved utløpet av Themsen i Sørøst-England. Han var 30 år gammel og var to år før utnevnt til professor i botanikk og statsøkonomi ved Det Kongelige Frederiks Universitet i Kristiania. Han skulle om bord i seilskipet «Congo». Det var samlet en del folk der som han knapt kjente, skrev Christen Smith, «... med Miner, der syntes at røbe deres Tvivl om nogensinde mere at see mig igjen»¹. Det var en presis forutelse. Han var på vei med en britisk ekspedisjon som blant annet hadde som mål å fargelegge noen av de hvite flekkene på europeernes Afrika-kart, mer bestemt å undersøke kildene til elva Kongo. Christen Smith kom aldri hjem igjen. 20 andre gjorde heller ikke det. De vitenskapelige resultatene av ekspedisjonen sto i forhold til dens tragiske endelikt.

¹ Smith 1819: 15.

Vitenskapelig praksis på tvers av disipliner

På ekspedisjonen til Afrikas indre var Christen Smith engasjert som botaniker, blant andre vitenskapsmenn fra ulike fagfelt. Selv var han knyttet til flere akademiske disipliner, med utdanning i medisin fra Københavns universitet og altså som professor i tilsynelatende så ulike felt som botanikk og økonomi. Slik kan Christen Smith, sett fra vår egen tid, oppfattes som en eklektiker. Det var like fullt mer normalt enn det motsatte i hans samtid.

En av de vel så kjente menn som opererte innenfor vitenskapelig mangfold, var Erik Gerhard Schytte (1729–1808). Han er ofte og svært presist omtalt som «prestelege» og var en av mange. I betegnelsen ligger det at disse mennene var utdannet i teologi, men også praktiserte innenfor et annet felt – eller at utdannelsen dreide seg om flere disipliner. Det var det siste som var tilfellet med Erik Schytte. Han begynte medisinstudier i København i 1742, fortsatte i Altona, men avbrøt studiene². Like fullt hadde han åpenbart oppnådd nok kvalifikasjoner til å kunne vikariere som stadsfysikus i Bergen noen år ved begynnelsen av 1750-tallet³. Etter å ha fullført teologistudiet med sin far som huslærer, ble Schytte engasjert som misjonær i Lyngen i 1755. Sto han foran en karriere som prest? Ja, han ble sogneprest i Buksnes i 1761 og i Bodø i 1776, dessuten ble han prost i Salten. Samtidig var han blant dem som ble fikk æren av å publisere en artikkel i den første utgaven av landets første vitenskapelige tidsskrift, *Det Trondhjemske Selskabs Skrifter*, som kom i 1761. Temaet var ikke teologi. Erik Schytte beskrev røde steiner i elvene og marmor i fjellet, kobbermalm i Kåfjorddalen og salpeter som var brukbart til gjødsel. Han merker seg forekomst av moltebær og syregress og var full av undring over en lysende grønn svamp som fiskerne fikk opp av havet med line. I februar var det så kaldt at noe flytende pottaske han hadde laget til, var blitt krystallisk. Det skulle ikke kunne skje, hadde han lest i en vitenskapelig avhandling på latin, men nå var kulden ekstrem: Spriten i et «... ordinaire Thermometro var da falden lige ned til Kuglen». Erik Schytte kommenterer lakonisk: «Hvad den som i saadan Frost skal reise, maae lide, er deraf læt at slutte.»⁴.

At Schytte fikk publisere i tidsskriftet til organisasjonen som seinere skiftet navn til *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab*, sier noe om posisjonen hans i det lille akademiske miljøet i Norge. At han skrev om biologi og kjemi sier noe om akademikerens mangfoldige interesser. Men Erik Schytte beskriver også et møte med sykdom og behandling. En «Finne-Quinde» fra Rastebynes i Lyngenfjorden hadde kommet til ham før juletider i 1757 med

2 Forsdahl 2001; «Erik Schytte», Norsk biografisk leksikon, https://nbl.snl.no/Erik_Schytte.

3 Scharffenberg 1904: 288–289.

4 Schytte 1761: 286.

sterke smerter – «... en utaalelig Pine, der næsten gjorde henne rasende». Schyttes behandling var enkel og effektiv. Han gjorde et snitt i armen med en «stor Lancette», smurte inn en salve for å drive ut væske, deretter *Cataplasma emolliens* – en grøt av linfrø. Etter tre dager var det bare igjen en rød hevelse. Tretten dager etter skjedde det noe uventet: Ut av såret på armen kom det fram en trekantet, rusten synål, «... Aadde- og Øie-løs ...». Kvinnen var helt frisk etter få dager⁵.

Kvinnen fra Rasteby døde like fullt «... omsider in Majo 1758. af den grasserende Pleuritis ...», skrev Erik Schytte⁶. Han kunne opplyse at pleuritt og en koppepidemi tok livet av over hundre mennesker ved Lyngenfjorden vinteren og sommeren 1758.

Det var utvilsomt bruk for prestelegene. Det fantes knapt leger. På 1770-tallet ble det ansatt to offentlige leger i Norge, i 1780-åra ni. Inkludert de private, kan ikke mer enn rundt 100 leger ha vært aktive i Norge i 1814⁷. Som sogneprest og prost i Nordland tok Erik Schytte ikke bare imot pasienter. Virksomheten for å bekjempe koppepidemier på 1760-tallet viser at han prioriterte sin medisinske praksis og at han visste hva han drev med. Han inokulerte en rekke personer med ekte koppevirus etter metoder anbefalt av den engelske pioneren, baron Thomas Dimsdale (1712–1800)⁸. Slik var sognepresten Erik Schytte en av de første som praktiserte inokulasjon i Norge⁹. At han var høyt respektert både av menigheten og av myndighetene i København – og først og fremst for alt annet enn prestegjeringen – viser ærestittelen han fikk i 1782: «Professor Theologicæ Extraordinarius» og omtalen som *Dioceseos Nordlandiae Aesculapius*¹⁰.

Noe av det spesielle med prestelegenes posisjon var også at de oftest var de eneste offentlige embedsmennene i distriktene, og som prester med stor tillit hos menigheten. Fra samme generasjon som Erik Schytte, og generasjonen før Christen Smith, er Hans Strøm (1726–1797) langt mer kjent og en mann med betydelig mer innflytelse. Det fremste grunnlaget for Hans Strøms berømmelse er at han – som sogneprest i Volda – publiserte *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør* i to bind og mer enn 1 000 sider i 1762 og 1766. Verket satte standarden for den flommen av topografiske skrifter som ble trykt i Norge på 1700- og 1800-tallet. Bøkene var utstyrt med kart, kobberstikk og tabeller og framsto langt på vei som en totalbeskrivelse av Sunnmøre. Han tok for seg geografi, topografi, geologi,

5 Schytte 1761: 286–287.

6 Schytte 1761: 187.

7 Moseng 2003: 262–263,

8 Forsdahl 2001.

9 Moseng 2003: 167–179.

10 Forsdahl 2001: 1831.

Figur 1. Et vesentlig virkefelt for vitenskap i tiårene rundt 1800 var å bidra til å kartlegge og forvalte statens ressurser – blant annet gjennom topografiske skrifter. Her det detaljrike kartet fra prestelegen Hans Strøms (1726–1797) beskrivelse av Sunnmøre fra 1762–1766.

biologi, åkerdyrking, kvegavl og næringsliv. Det store siste kapitlet dreide seg om innbyggerne: antall, levekår, skikker, språk og kultur. Her ga Strøm også uttrykk for bekymring over spedbarnas helse og høye dødelighet. For ham dreide opplysningsskriftet seg om grunnlaget for «Forbedring i de Folkes Vilkaar», som han skrev i fortalen til kongen¹¹.

Rentekammeret i København anså Strøms bøker som et mønster for topografiske skrifter¹². Det er mulig å hevde at Strøms beskrivelse av Sunnmøre ikke er blitt overgått verken før eller seinere. Sjangeren hadde vesentlige utgangspunkt både i Ludvig Holbergs *Den Berømmelige Norske Handel-Stad Bergens Beskrivelse* fra 1737 – med bidrag om helse og klima – og Erik Pontoppidans *Norges naturlige Historie*, som kom ut i to bind i 1752–53 – der han ga spredte opplysninger om sykdom og sunnhet, blant annet ved tallfesting av dødeligheten under den store pestepidemien i Christiania i 1630.¹³

Innenfor naturvitenskapene var det mange som praktiserte på tvers av disipliner i overgangen mellom 1700- og 1800-tallet, som Christen Smith. Ser vi på tre av de dominerende historikerne fra første halvdel av 1800-tallet,

11 Strøm I, 1762: v.

12 Supphellen 1979: 200.

13 Holberg 1737 (2021); Pontoppidan II, 1753 (1977): 423.

er et tydelig fellestrekk at de hadde sin grunnutdanning i tradisjonelle profesjoner. Juristen Torkel H. Aschehoug (1822–1909) var den mest mangfoldige og leverte betydelige arbeider innenfor jus, sosialøkonomi, statistikk og historisk demografi. Jurist var også P. A. Munch (1810–1863), forfatteren av det massive åttebindsverket *Det norske Folks Historie*. Hans kollega og den som sammen med Munch tilskrives opphavet til «den norske historiske skole», Rudolf Keyser (1803–1864), var utdannet i teologi¹⁴. En vesentlig begrunnelse for det tilsynelatende eklektiske, var sjølsagt at historiefaglig utdanning på høyt nivå ikke var tilgjengelig. Virksomhet innenfor ulike vitenskapelige disipliner må uansett forstås som normalen, ikke som avstikkende.

Felles for teologen og historikeren Rudolf Keyser og medisineren, botanikeren og økonomen Christen Smith var at de begge hadde støtte fra *Selskabet for Norges Vel*. Keyser søkte selskapet i 1825 om bidrag til en reise til Island. Om sitt eget forhold til selskapet, skrev Smith i 1810 at:

... *Selskabet for Norges Vel kort før min Fjeldreise skrev mig til et Brev hvori de opgav mig adskillige Punkter de ønskede jeg vilde skaffe dem Oplysning om paa Reysen ...*¹⁵

Han la til at det han ble bedt om å framskaffe – kunnskap om planter for medisinsk bruk – hadde han foreløpig bare klart å realisere gjennom det han omtaler som «den lille avhandlingen» *Bemærkninger over nogle norske medicinske Fjeldplanter* fra 1811¹⁶. I denne teksten på tolv sider kombinerer Christen Smith langt på vei alle sine tre disipliner: medisin, botanikk og økonomi. Et essensielt poeng med prosjektet dreide seg om ressursforvaltning, til statens og statens innbyggers beste.

«Forbedring i de Folkes Vilkaar»

Det er liten tvil om at et vesentlig formål for de topografiske verkene var å bidra til myndighetenes kunnskap om statens ressurser¹⁷. Slik fungerte de som grunnlag for kloke politiske beslutninger og for økt velstand og makt – forbedring av folks levekår, som Hans Strøm uttrykte det i beskrivelsen av Sunnmøre¹⁸. Dette er linjer som finnes igjen i en tysk tradisjon fra midten av 1700-tallet, der *statistikk* hadde sin opprinnelige betydning som statsvitenskap. I 1749 formulerte professoren i jus i Göttingen, Gottfried Aachenwall 1719–1772) – som også var filosof, historiker, økonom og

14 *Norsk biografisk leksikon*: https://nbl.snl.no/P_A_Munch, https://nbl.snl.no/Rudolf_Keyser, https://nbl.snl.no/Torkel_Halvorsen_Aschehoug.

15 Dahl 1895: 47.

16 Smith 1817.

17 Supphellen 1979: 202.

18 Strøm I, 1762: v.

statistiker – et program for å beskrive politiske, sosiale og økonomiske forhold i staten som forutsetninger for politikk¹⁹. Samtidig ble den prøyssiske presten Johann Peter Süßmilchs (1707–1767) bok fra 1741, *Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts*, både banebrytende for statistikk som politisk virkemiddel og viktig for tanken om at helseforhold måtte forstås som en vesentlig del av statens ansvar. Süßmilch skrev:

*Mange liv kunne bli spart om staten hadde et vaksomt øye, om den temmet fordervelige skikker, og om den satte av de nødvendige midlene til legevitenkskapen*²⁰.

For både Aachenwall og Süßmilch dreide det deg om en essensiell del av kameralistiske styringsideologier for statsforvaltning. *Kameralismen* dreide seg om forvaltning av statens ressurser til beste for staten og innbyggerne, først og fremst innenfor mer eller mindre eneveldige styringsmåter. Innsamling av informasjon var en vesentlig side av det hele. Kontroll med statens ressurser angikk også befolkningens helse. For eneveldet Danmark-Norge ble spørsmål om ressursforvaltning mer og mer viktig rundt midten av 1700-tallet. Sentraladministrasjonen kom konkret på banen i 1755. Da innbød overhoffmarskalk Adam Gottlob Moltke (1710–1792), på vegne av kongen, alle rettskafne patrioter til å komme fram med «... alle de indsigter, som tjener til at vedligeholde landets velstand, formindske udgifterne, formere indkomsterne, og i almindelighed folkets nødvendigheder ...»²¹.

Noe som kan fortolkes som et av resultatene av grev Moltkes oppfordring, var tidsskriftet *Danmarks og Norges oekonomiske Magazin*, som teologen Erik Pontoppidan (1698–1764) redigerte fra 1757 til 1764. Ett av de sentrale temaene var spørsmål som angikk befolkningens størrelse: Den kunne, etter enkelte av debattantenes meninger, ikke være stor nok. Få som ytret seg i tidsskriftet unnlot å komme med forslag om hvordan befolkningen kunne økes²².

Da Erik Pontoppidan i 1759 ga ut boka *Oekonomiske Balance eller Uforgribelige Overslag paa Danmarks Naturlige og Borgelige Formue*, gjorde han det klart at de viktigste ressursene for en stat ligger i befolkningen: «Det allerførste som kommer i Betragtning, naar man taler om et Lands Kraft og formue, er uden Tvivl Folke-Mængden». Han tilføyde: «Saavidt beroer Landets Styrke ikke paa dets Storhed, men paa dets Folkemængde»²³. Han påpekte at en sterk stat ikke bare omfattet en stor befolkning, men også en befolkning som har god helse.

19 Supphellen 1979: 202; Rosen 1993: 151; Porter 1999: 50-51; Lie 2001.

20 Johannisson 1988: 94 (min oversettelse).

21 Feldbæk 1998: 218.

22 Oxenbøll 1977: 61. Se også Sogner 1996: 166-168.

23 Pontoppidan 1759: 16-18.

Slike linjer har også blitt fortolket inn i studier av statsmakten i 1600-tallets Danmark-Norge – som den danske historikeren Ole Feldbæk skrev:

... grunnlaget for rigdom var en stor og velstående befolkning, der kunne stille de soldater og svare de skatter, styret krævede, ...²⁴

Det er god fornuft i Feldbæks formuleringer: For en statsmakt som i stigende grad bygger sin styrke på en velstående og tallrik befolkning, er det logisk konsekvens i å sørge for at skattegrunnlaget ikke forsvinner med dårlig helse eller under epidemier.

«Det menneskelige Kiøns Vel»

Et stykke på vei kan Christen Smiths jakt etter medisiner i Norges fjell rundt 1811 fortolkes i lys av det seine eneveldets kameralistiske politikk. En nøkkel ligger i framveksten av organisasjoner som Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab, stiftet 1760, og Selskabet for Norges Vel, opprettet 1809. Begge var i første halvdel av 1800-tallet aktive som initiativtakere og finansieringskilder for forskningsprosjekter – eller om man vil, opplysningsarbeid til beste for «Statens Flor og Styrke», som Bergens stadsfysikus Johan Büchner (1730–1815) uttrykte det i et opplysningskrift om koppeinnpoding i 1778²⁵. Skriftet var utgitt av *Det Nyttige Selskab* i Bergen, et av flere lokale selskaper som drev opplysningsvirksomhet knyttet til et stort omfang av temaer. Büchners bok var et prosjekt i merkantilismens ånd. Han selv holdt seg dog til medisinen som virkemiddel for forbedring av «det menneskelige Kiøns Vel», som han formulerte det.

To år før, i 1776, hadde Det Nyttige Selskab utlyst en prisoppgave som også angikk helse spørsmål: «For den grundigste Afhandling om de blandt Bønderne paa Landet mest grasserende Sygdomme, og de derimod brugende Hielpe-Midler»²⁶. Året etter sendte Hans Strøm inn en avhandling. Den ble belønnet med sølvmedalje, og trykt og utgitt på selskapets bekostning i 1778 under tittelen *Kort Underviisning om De paa Landet, i Bergens Stift, meest grasserende Sygdomme, og derimod tienende Hielpe-Midler*. At sognepresten i Volda kom på banen også på dette feltet, er ikke bare karakteristisk for det begrensede intellektuelle miljøet i Norge og deres roller som eklektikere og polyhistorer: Sogneprest Strøm kunne opplyse i forordet at han hadde praktisert som lege på Sunnmøre i omtrent ti år²⁷. Boken representerer like mye betydningen av opplysningselskapene.

24 Feldbæk 1993: 93.

25 Büchner 1778: 3.

26 *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* 15, 1776. Sitert etter Espelid 1975: 182-183.

27 Strøm 1778: 6.

Hans Strøms lille bok omfatter beskrivelser av lange rekker med medisinsplanter, riktignok også en god porsjon remedier som fortøner seg drøye for en moderne leser. Mot diare og dysenteri anbefaler han «Svineskarn, helst samlet om Sommeren, og stødt til Pulver»²⁸. Grisemøkk er like fullt et unntak. Håndbøker i legekunst fra det seine 1700-tallet er ikke lenger standardiserte kataloger over midler mot alle slags plager, som hos forgjengerne på 1500- og 1600-tallet, med Avicenna og Galenos som lærde forbilder. Hans Strøms helseopplysningsbok er et tidlig norsk eksempel på at både sykdomsforståelse og oppfatninger av helse ble gitt nye innretninger. For Strøm er lidelser og plager i stor grad blitt *symptomer* på sykdommer. Humoralpatologien var like fullt levende. Han tydde til årelating for å balansere kroppsvæskene, sammen med de andre klassiske kurene mot ubalanse: avføringsmidler, brekkmidler og hostemidler.

Strøm forholdt seg kritisk til sin praksis. Han merket seg at årelating kunne føre til anemi hos barselkvinner og han skrev ironisk mot troen på at «... en vis Aare maa slaaes for enhver Sygdom ...». Strøm hadde lest sin William Harvey (1578–1657) om blodomløpet, og klargjorde at «... det Blod, som een Time er i een Aare, er en anden Time i en anden ...», og at det følgelig var «... ligemeget hvad Aare man aabner, naar den kun er tilstrekkelig stor ...»²⁹.

Ett trekk ved Strøms bok at ytre tegn på sykdom vitner om dypere liggende årsaker. Man kan ikke nøye seg med å behandle symptomene. De kan i seg selv være indikasjoner på en sykdom som er skjult for legen. Kunsten blir å plukke fra hverandre symptomer og tegn for å finne en årsak. Dette er det vi, med et sideblikk til den franske sosialfilosofen Michel Foucault, kan kalle en *analytisk* sykdomsforståelse. Mot slutten av 1700-tallet begynte legens krav til sin egen forståelse, hevdet Foucault, å nærme seg naturvitenskapens:

*Opp til et visst punkt dreide det seg om det samme: Å kunne se, utskille bestemte trekk, erkjenne hvilke som var like og hvilke som var forskjellige, omgruppere dem og klassifisere dem*³⁰.

Sykdomsforståelse i Christen Smiths tid

Da Christen Smith sto ved utløpet av Themsens og ventet på å gå om bord i «Congo», fortonte ikke sykdomsforståelsen blant norske leger seg veldig annerledes enn prestelegen Hans Strøm hadde gitt uttrykk for en generasjon

28 Strøm 1778: 37.

29 Strøm 1778: 9-10, 18.

30 Foucault 2000: 136. Min oversettelse.

før, rundt 1778. Dette vet vi en del om – takket være resultatene av den forordningen myndighetene i København sendte ut i desember 1803. Der ble både offentlige og privatpraktiserende leger i Danmark og Norge pålagt å rapportere årlig om «sunnhetstilstanden» i deres distrikter³¹. Det ble utgangspunktet for den lange rekken med medisinalberetninger som strekker seg nær kontinuerlig fra tidlig på 1800-tallet³². Det er et kildemateriale som er uvurderlig – men lite utnyttet – ikke bare for analyser av helseforhold, men også for fortolkning av sykdomsforståelse. 26 av de første rapportene fra 1804 om helseforholdene er bevart. De dekker 13 amt. Fra de fem siste amtene finner vi de tidligste helserapportene fra perioden 1811–1814³³. Beskrivelsene av sykdommer, legerådene og de sykdomsforståelsene det er rimelig å fortolke på grunnlag av dette, knytter seg til humoralpatologi, miasmatiske forståelse og til utstrakt bruk av medisinalplanter og ofte sterkt giftige kjemikalier – altså i høyeste grad innenfor tradisjonelle rammer.

Da landfysikus i Smaalenenes Amt, Christian Jesper Seip (1751–1806) rapporterte fra Fredrikstad i 1804, demonstrerte han sine botaniske kunnskaper ved å liste opp en serie ugressplanter som ødela bøndernes åkre. Samtidig hadde han under et utbrudd av dysenteri i Aremark fått assistanse av presten, som ble overlatt medikamenter og instruksjoner om bruken. Seips vesentligste bekymringer var knyttet til «radesyken». Mot den forordnet han en rekke urtepreparater, blant dem *sarsaparilla* som har vært brukt i folkemedisin svært lenge³⁴.

Christian Lintrup (1768–1846), amtslege i Hedmark, åpnet sin innberetning for 1804 med å fastslå at den mest framtreddende sykdommen i amtet hadde vært «Galdefeber» som etter en stund hadde gått over til «Forraadnelser Feber». Slik knyttet han seg til forståelsesmåter som ikke gikk ut på spesifikke årsaker til spesifikke sykdommer. De remediene han tok i bruk mot det han omtalte som «venerisk syke», hadde entydig utspring i en humoralpatologisk tradisjon, som dreide seg om å gjenopprette en ødelagt balanse mellom kroppsvæsker. Han ønsket dels å få pasientene til å kaste opp, dels satte han i gang svettekurer. For det siste foreskrev han «Mercuralia», altså

31 *Canc. Circ. (til samtlige Øvrigheder i begge Riger), ang. hvad af Lægerne til Øvrigheden, og af denne til Sundheds-Collegium aarligen skal indbrette*, 20.12.1803. Forordningen er gjengitt i sin helhet i *Medisinalmeldingene 1804*: 84–85 (Mm 1804).

32 De trykte, bearbejdede og publiserte medisinalmeldingene – *Sunnhetstilstanden og medisinalforholdene* – er tilgjengelige fra Statistisk sentralbyrå for 1845 og deretter kontinuerlig 1853–1961: <https://www.ssb.no/a/histstat/publikasjoner/histemne-02.html> (se kapittel 2.9).

33 Takket være presise transkripsjoner av tidligere fylkeslege i Hedmark, Hans Petter Schjønby, er alle de tidligste medisinalinnberetningene for Norge lett tilgjengelig gjennom publikasjonen *Medisinalmeldingene 1804*: https://www.helsetilsynet.no/globalassets/opplastinger/publikasjoner/rapporter2004/medisinalmeldingene_1804_rapport_062004.pdf.

34 Mm 1804: 9–11.

kvikksølv. For brekninger tok han i bruk «Dovers pulver»³⁵. Det dreide seg om en mikstur av opium, laktose og den søramerikansk planten ipecacuanha – som på norsk treffende nok fikk navnet «oppkastrot» og som seinere ble importert i store mengder da koleraepidemiene ble truende på 1830-tallet³⁶. Dovers pulver var ennå i bruk som kur mot tyfus³⁷.

Friedrich Gottlieb Hoppe (1759–1820), distriktskirurg i Råbyggelaget (i indre Aust-Agder), mente også at de beste kurer ofte var «gjentagne Vomita»³⁸. Johan Boetius Fangel (1780–1805) var landfysikus i Stavanger og Ryfylke og knyttet seg tydelig til en miasmatisk sykdomsforståelse. I 1804 døde flere av det han omtalte som «ordartet, nervøs putrid Feber». Hoppe skrev at den hadde sin:

*Opriindelse af de Heedeange som omsamledes mellem Klipperne og i denne usedvanlig varme og stille Sommer og Høst ikke som ellers har kundet forringes af Vinden*³⁹.

Blant de medisinalinnberetningene som bringer flest konkrete detaljer når det gjelder det kurative, er de som distriktskirurg Johan Winther (1767–1846) i Bodø skrev. I 1806 var prestelegen Erik Schytte fortsatt prost i Salten og sogneprest i Bodø. Det året beskrev han flere mirakuløse behandlinger Johan Winther hadde stått for i Nordlands amt. I 1799 hadde fogden i Vesterålen alarmert amtmannen om utbrudd av venerisk syke på Andøya. På ordre fra amtet reiste Winter nordover og rekvirerte 30 pasienter fraktet derfra til sykehuset i Bodøsjøen. Om resultatet av Winthers kurer skrev sogneprest Schytte om pasientene at de var: «... efter samtliges av ham heldigen fuldendte Cuure, bragte tilbage til deres Hiemsted.»⁴⁰.

Vi kjenner ikke behandlingen distriktskirurgen ga pasientene sine i 1799. I medisinalmeldingen for Nordland for 1811 gir han detaljerte informasjoner om sykdommer og legemidler. Da fiskerbøndene vendte hjem fra Lofotfisket våren 1811, hadde mange kraftig diare, skrev Winther, som i mange tilfelle utviklet seg til dysenteri. Årsakene dreide seg om dårlig mat – særlig det store inntaket av halvt bedervet fisk uten brød. Winther erklærte at alle de syke ble friske etter behandlingen hans:

*Sydommen blev med Brugen af Extractum naxis vomicae, forbunden med et Decoct af Cort: Salcis og Rad. Angelic: samt en forbedret Diæt, snart helbredet. Kun hos nogle maatte jeg tillige anvende Pulvis Ipecachuanhae Compositur*⁴¹.

35 Mm 1804: 26–28.

36 Moseng 2003: 287–289.

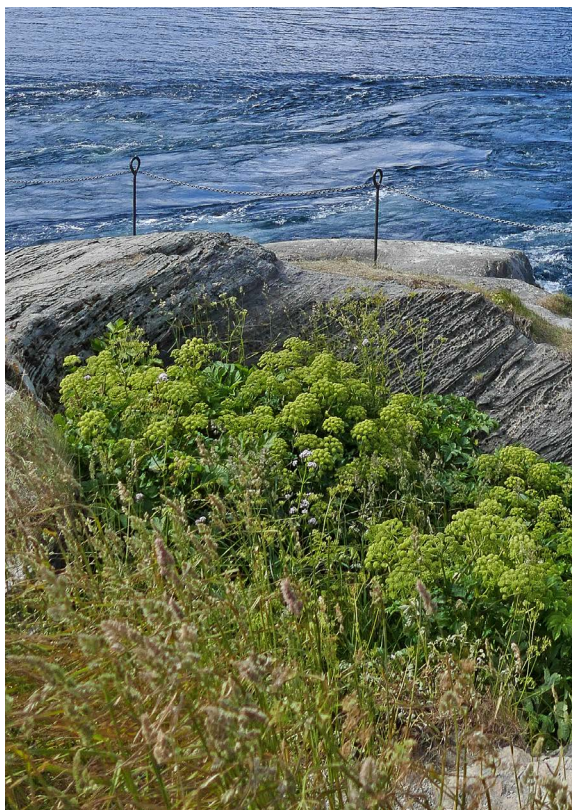
37 *Norsk Magazin for Lægevidenskab* 1847: 501–502.

38 Mm 1804: 50.

39 Mm 1804: 54.

40 Brev fra Professor E. Schytte til J. Winter, 1.9.1806, Riksarkivet (RA) EA-3024/Hjba 4.

41 Medisinalinnberetning fra distriktskirurg J. Winter til Sunnhetskollegiet for Norge 21.12.1811, RA/EA2878/E/L0016.

Figur 2. Innenfor sykdomsoppfatningene i Christen Smiths samtid var innsamling av medisinerplanter helt vesentlig. Distriktskirurg Johan Friederich Winther (1767–1846) i Nordland beskrev i 1811 hvordan han blant annet hadde brukt kvann (*Angelica archangelica*) – og helbredet alle sine pasienter. Kvann ved Saltstraumen. (Foto: Øivind Larsen 2020)

Behandlingen var knyttet til tre forskjellige tenkemåter: urter, diett og regulering av balansen mellom kroppsvæskene. *Extractum naxis vomicae* må ha vært oppløsning av det som på norsk kalles «revekake» eller «brekknøtt», en indisk plante som blant annet inneholder stryknin. *Cort: Salcis* er avkok av vierbark, som inneholder salisylsyre. *Rad. Angelic:* er kvannrot, en medisinerplante som har vært dyrket i Norge siden middelalderen. Som tysker kan Johan Winter ha hatt en inngrodd motvilje mot et så ensidig kosthold som lofotfiskerne tydde til i sesongen og mente kanskje mer varierte næringsmidler hadde gunstig virkning på helsen.

Bare i noen få tilfeller måtte han ty til mer drastiske virkemidler. Da tok han i bruk humoralpatologi for å balansere forholdet mellom kroppsvæskene. *Ipecachuanhæ* – oppkastrot – kunne få pasienten til å kvitte seg med litt av den gule gallen.

Seinere på året, i juni, omtalte Johan Winter det han kalte «... Rheumatisk Nervøs Feber ...» i Nesna. Det var alvorlig. En kone og en ung pike var allerede døde etter to ukers sykeleie. Alle tjenestefolkene var syke på

noen nærliggende gårder. Han beskrev sykdomsforløpet nøyaktig og dramatisk. De hadde heftige smerter i alle ledd, sterk hodepine, uren tunge, ubehag i mage og tarmer og feber som kom og gikk. Pulsen var svak og hurtig. Fargen på urinen var mørkerød. Etter en tid kunne pulsen bli svak og matt og pasientene kunne gli inn i bevisstløshet med delirium og muskeltkramp. Kom det da diare, var pasienten i stor fare. Falt pasienten derimot inn i en dvaleliggende søvn, var det et tegn på bedring.

Johan Winter ga de syke brekkmidler. Deretter tok han i bruk *Liquor Ammoni acetici*, *Pediluvia* og *Sinapismi*. Hva slags brekkmidler spesifiserte han ikke, derimot altså salmiakk, fotbad og sennepsplaster. Dette hadde gunstige virkninger, skrev han, i løpet av få dager.

Kom det til bevisstløshet, forordnet Winter uttrekk av vendelrot – ofte kalt baldrian – og av den eksotiske planten virginiaslangerot, vekselvis med bruk av en essens av kinabark og salver av kløver, hvitløk, ingefær eller nesle. Ved magesmerter satte Johan Winter inn opiumstinktur som han tilsatte 30 dråper *Elixir Pectorale*. Det siste middelet beskrives i *Pharmacopoea danica* som uttrekk av lakrisrot, fennikelavkok og knust anisfrø som blandes med salmiakk oppløst i sprit⁴². Ved denne behandlingen falt pasientene i beroligende søvn hos og sykdommen forandret seg snart til det bedre.

Dette var noe av det grunnleggende repertoaret av legekunst rundt 1810. Leger og kirurger hadde i praksis et tilsynelatende uendelig tilfang av urter og naturmedisiner tilgjengelig – ispedd til dels sterkt giftige kjemiske substanser. I tillegg hadde det tidlige 1800-tallets medisinerere – som sine kolleger minst tilbake til 400-tallet før vår tidsregning – usvikelig og rasjonell tro på nytten av å balansere de fire kroppsvæskene: blod, slim, sort galle og gul galle. Årelating kan vi ikke se at Johan Winter praktiserte. Tilsynelatende holdt han seg også unna kvikksølv, et av de mer drastiske av legekunstens virkemidler. Stoffet var lenge det foretrukne middelet mot syfilis og var mye i bruk i radesykehusene i Sør-Norge ved slutten av 1700-tallet⁴³. Betydningen av kvikksølv hadde ikke først og fremst med kjemiske egenskaper å gjøre, derimot for å sette i gang svettekurer – en viktig form for terapi innenfor det humoralpatologiske systemet:

Derimot praktiserte Johan Winter ofte og med stor iver en fjerde grunnleggende form for terapi, i form av «saltsur damp» for å motvirke miasmer. At «miasma» var en hovedårsak til sykdom, var en minst like gammel og like dominerende form for sykdomsforståelse som humoralpatologien. Miasmene kunne oppstå gjennom forråtnelse, stillestående vann, dyremøkk og dårlig begravede lik og formidles gjennom luft, vann og jord – og ved

42 *Pharmacopoea danica* 1826: 162.

43 Moseng 2003: 248–251, 259–260; Lie 2003; Moseng 2006: 184–197.

berøring av folk, dyr og gjenstander. Saltsur røyking var en motgift mot miasmene. Distriktskirurgen begrunnet bruken av røyking mot koppesmitte på en presis og talende måte, etter et utbrudd i Vesterålen i 1812:

De bekiendte Saltsuure Dampers anvendelse og den atmosfæriske Luft, søger at forstyrre denne Smittestofs Virksomhed i de restituerede Syges Værelse, Klæder og Boehave⁴⁴.

«Erhvervskilde for den Norske Fjeldbonde»: Smiths prosjekt

I 1811 summerte Christen Smith resultatene av reiser i den norske fjellheimen for å samle inn medisinske planter. At prosjektet knytter sammen to av hans faglige disipliner, medisin og botanikk, er opplagt nok: Innsamlingen dreide seg om «... deres almindelige og nødvendige Brug i Medicinen ...»⁴⁵. Det økonomiske aspektet er vel så framtreddende. De plantene han ender opp med å beskrive, skal ha tre egenskaper: De skal finnes i overflod i Norge, være sjeldne i andre land og være lette å samle inn. Den siste forutsetningen begrunner han med at plantene:

... kunde blive til en ikke uvigtig Erhvervskilde for den Norske Fjeldbonde, kunde ernære en Mængde trængende Mennekser, hvis Opholdssted er fattigt paa forskjellige Næringsveie, og bidrage til at forøge Antallet paa Landets Udførsels-Artikler⁴⁶.

Dette er langt på vei merkantilismens tradisjonelle økonomiske program: utvikling av eksportprodukter i konkurranse med andre stater. Dette poenget utvikler Christen Smith videre:

Nødes vi end bestandig til at søge Planterne fra de Steder, hvor Naturen frembringer dem, og forbruge andre Landes Medicinal-Væxter, bliver dog Spørgsmaalet, hvorvidt vort Norge eier Planter, der igjen i samme Hensigt kunde blive nødvendige for Udlændingen⁴⁷.

Han er klar over at kommersiell utnyttelse av fjellplantene kan ha problematiske sider. De vil trolig miste sine gode egenskaper om de blir plantet nede i dalene, på samme måte som «... Strandplanten taber sine, ved at omflyttes i Havejord.»⁴⁸.

Flere av de mest ettertraktete plantene fantes like fullt i mengder. Den arten Christen Smith lot til å regne som mest verdifull, var søterot (*Gentiana purpurea*). Den skal ha vært utbredt i Telemarks fjell, i Seljord, Vinje og Tinn, men også i Numedal, Hallingdal og Valdres, dessuten i Sunnfjord,

44 Medisinalinnberetning fra distriktskirurg J. Winter til Sunnhetskollegiet for Norge 19.12.1812, RA/EA2878/E/L0016.

45 Smith 1817: 231.

46 Smith 1817: 231–232.

47 Smith 1817: 232–232.

48 Smith 1817: 232.

Nordfjord og Sogn. Søteroten var ikke vanskelig å finne, fastslo Smith. Det er heller ikke mangel på arbeidskraft. Norske bønder hadde tvert imot både evne og vilje til å samle inn planten. Problemet lå i et problematisk marked: Bøndene krevde for høy pris, mens apotekene ikke ønsket å betale noe særlig for den. Særlig hadde apotekerne i Skien og Kongsberg avvist bøndenes tilbud. De skal ha foretrukket å kjøpe søterot fra Alpene. Slike økonomiske forhold oppfattet Christen Smith som svært uheldige. Han holdt fram et eksempel til etterfølgelse: Apoteker Stillesen i Drammen hadde i 1799 sendt en større ladning medisinalplanter til København, deriblant et parti Gentianrot. Det hadde ikke bare medført overskudd, men endatil gullmedalje fra *Landhusholdnings-Selskabet*⁴⁹.

Noe det kan være verdt å merke seg i Christen Smiths rapport fra jakten på medisinalplanter i 1811, er at han lar sine botaniske interesser dominere. Det gjør han i den grad at det bare forekommer en enkelt omtale av hvilke sykdommer de omtalte plantene var anvendbare som kur mot. Det dreier seg om engbrudespore (*Orchis conopsea*). Den skal meget alminnelig i Norge og kan brukes mot sykdommer han ullent omtaler som «... Svindsot, Blodgang o.s.v. ...». Det er desto mer å beklage, skrev Smith, at nordmennene ikke var mer interessert i å samle inn planten, særlig fordi dette var gjengse sykdommer hos «... de Fattigere Classer ...»⁵⁰.

«... skaffe Fjeldbonden nogen Fordel ...»

Om Christen Smith lot seg rive med av de detaljerte botaniske beskrivelsene, var det like fullt hans medisinske bakgrunn som dannet grunnlaget for ekspedisjonen i 1811. Han forholdt seg da også lojalt til oppdraget han hadde fått fra Selskabet for Norges Vel. Men han sørget ikke bare for å levere en kort oversikt over et lite antall norske fjellplanter som kunne utnyttes medisinsk. Han avsluttet med den forutsetningen at plantene han beskrev var utbredte nok og hadde medisinsk nytte nok til at de tilfredsstilte ett spesifikt formål: å «... kunne skaffe Fjeldbonden nogen Fordel ...». Dette synes å være kjernen i prosjektet hans. Smith ga fire råd for å oppnå dette. Det første var å innhente erklæring fra apotekene i byene om at de er villige til å ta imot de plantene bøndene kunne skaffe fram. Punkt to var å anmode prester og andre embetsmenn om å oppmuntre bønder til å samle planter, og å bekjentgjøre hvilke apoteker som er villige til å ta dem imot. Et tredje punkt var knyttet til Norges Vel og de andre opplysningsselskaperes tradisjonelle praksis om å utlyse belønninger til de som samler inn de

49 Smith 1817: 237.

50 Smith 1817: 239.

største mengdene. Det fjerde punktet var å utarbeide en forskrift om innsamling og frakt – som enhver apoteker ville kunne bidra til⁵¹.

Slik knyttet mange tråder seg til Christen Smiths prosjekt. Den viktigste var utvilsomt botanikken, det vitenskapelige feltet han i hovedsak viet sitt korte liv til. Medisineren i ham var en nødvendig forutsetning for å vurdere innsamling av planter som økonomisk bærekraftig. Tilknytningen til opplysningsselskapene ga perspektiver som gikk utover botanikken som akademisk disiplin og satte det hele inn i statens og undersåttenes makt og velstand og en overordnet kameralistisk ideologi.

Om professoren i botanikk og statsøkonomi kan ha vært mindre interessert i økonomi enn i botanikk, kan det se ut til at det et stykke på vei var motsatt når han behandlet medisinerplanter: Da var det norske fjellbønders utnyttelse av botanikken for økonomisk vinning som styrte. Det er ikke utenkelig at det ville ha kommet noen slike resultater fra ekspedisjonen til Kongos kilder også – hvis Christen Smith hadde kommet levende fra det.

Litteratur

Bergens Adressecontours Efterretninger 15, 1776.

Büchner, JAW [psev.: B.]. *En Kort Afhandling Om Børne-Koppernes Indpodning Til Underretning for dem paa Landet Som, I Henseende til Situationen, mangler Lægens Hielp*. Bergen: H. Kongel. Majests. privilegerede Bogtrykkerie, hos H. Dedechens Efterleverske, 1778.

Dahl O. Breve fra norske botanikere til prof. J. W. Hornemann. *Archiv for matematik og naturvidenskab*, 1895; 17: 1–99.

Espelid KL. *Til medborgernes sande vel, Det Nyttige Selskab 1774–1974*. Bergen 1975.

Feldbæk O. *Danmarks økonomiske historie 1500–1840*. Herning: Systime, 1993.

Feldbæk O. *Nærhed og adskillelse 1720–1814*. Danmark-Norge 1380–1814 IV. Oslo: Universitetsforlaget, 1998.

Forsdahl A. Erik Gerhard Schytte – Dioceseos Nordlandiae Aesculapius. *Tidsskrift for Den norske Legeforening* 2001; 121: 1830-1.

Foucault M. *Klinikkens fødsel*. København: Hans Reitzel, 2000 (opprinnelig utgitt 1963).

Johannisson K. *Det mätbara samhället, Statistikk och samhällsdröm i 1700-talets Europa*. Stockholm: Norstedt, 1988.

Lie AHK. Tanker om radesyken i Norge – «Den hentærer sine Offere langsomt». *Tidsskrift for Den norske legeforening* 2003; 123: 3562–3564.

Lie E. Norsk statistikk fra Schweigaard til Kiær. *Nytt norsk tidsskrift* 18, 2001: 246–260.

Medisinalmeldingene 1804, Hans Petter Schjønby, red. Rapport fra Helsetilsynet 6/2004.

Moseng OG. *Ansvar for undersåttenes helse*, Det offentlige helsevesen i Norge 1603–2003, 1. Oslo: Universitetsforlaget, 2003

Moseng OG. *Byen i emning*, Porsgrunns historie, 1. Porsgrunn: Porsgrunn kommune, 2006.

Norsk Magazin for Lægevidenskaben 1847.

51 Smith 1817: 242.

Oxenbøll E. *Dansk økonomisk tænkning 1700–1770*, Publikation nr. 10, Institut for økonomisk historie. København: Københavns universitet, 1977.

Pharmacopoea danica, Milano 1826.

Pontoppidan E [psev.: Eutropii Philadelphi]. *Oeconomiske Balance eller Udføribelige Overslag paa Dannemerks Naturlige og Borgerlige Formue*. København, 1759.

Porter R. *The Greatest Benefit to Mankind*. New York: W.W. Norton & Company, 1999.

Professor C. Smith's Dagbog paa en Reise til Congo i Afrika. Christiania: Jacob Lehmann, 1819.

Rosen G. *A History of Public Health*, Baltimore: The John Hopkins University Press, 1993 (først utgitt 1958).

Scharffenberg J. Bidrag til de norske lægestillingers historie før 1800, I: Bergens stadsfysikat. *Norsk Magazin for Lægevidenskapen* 1904: 225–295.

Schytte E. G. Adskillige Anmærkninger, indsendte til Biskopen i Trondhiem. *Det Trondhjemske Selskabs Skrifter Første Deel*. Kiøbenhavn, 1761.

Smith C. Bemærkninger over nogle norske medicinske Fjeldplanter. *Topographisk-statistiske Samlinger*, bd. II, 2. del, 1817: 230–242.

Sogner S. *Krig og fred 1660–1780*, Aschehougs Norges historie 6. Oslo: Aschehoug, 1996.

Strøm H. *Kort Underviisning om De paa Landet, i Bergens Stift, meest grasserende Sygdomme, og derimod tienende Hielpemidler*. Bergen: Hans Kongelige Majestæts privilegerede Bogtrykkerie, hos H. Dedechens Efterleverske, 1778.

Strøm H. *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør, beliggende i Bergens Stift i Norge oplyst med Landkort og Kobberstykker I–II*. Sorø: Jonas Lindgren, det Ridderl. Akad. Bogtrykker, 1762–1766.

Supphellen S. Den historisk-topografiske litteraturen i Noreg i siste halvparten av 1700-talet, regionalisme eller nasjonalisme? *Heimen XVIII*, 1979: 198–211.

Ole Georg Moseng

om@usn.no

Universitetet i Sørøst-Norge

Postboks 235, 3603 Kongsberg

Ole Georg Moseng er professor i historie ved Universitetet i Sørøst-Norge.